

Bilişsel Psikolojinin Vergi Uyumuna Etkisi

Öz

Bilişsel psikoloji yaklaşımı vergi uyumu davranışının açıklanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ekonomik araştırmalarda irrasyonel ilkesinin ön plana çıkmasıyla vergi yükümlülerinin psikolojik ve bilişsel süreçlerinin bilinmesi ya da tahmin edilmesi vergisel konulardaki politikaların ve stratejilerin oluşturulmasında aynı zamanda yüksek bir vergi uyumunun sağlanması açısından önemlidir. Bu noktada vergi yükümlülerinin vergi ödeme kararı verirken birçok bilişsel yanlılık içinde olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı da vergi yükümlülerinin bilişsel yanlılıklarının vergi uyumu üzerinde ne tür etkiler oluşturduğunun açıklanmasıdır.

Ismail KİTAPCI

Anahtar Kelimeler: *Bilişsel psikoloji, vergi uyumu, bilişsel çelişki, bilişsel yanlılık, çoğulcu bilgisizlik*

The Effect of Cognitive Psychology on Tax Compliance

Abstract

Cognitive psychology play a key part in explaining of tax compliance behaviour. Knowing or estimating the psychological and cognitive processes of taxpayers in economic research is important in the determination of fiscal policies and strategies to ensure a high tax compliance as irrationality is now a potential feature of decision makers. It is seen that taxpayers have cognitive biases when decide to pay taxes. The purpose of this work is to explain the type of effects created by the taxpayers' cognitive biases on the tax compliance.

Keywords: *Cognitive psychology, tax compliance, cognitive dissonance, cognitive bias, pluralistic ignorance*

¹ Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, i.kitapci@yahoo.com.tr

Giriş

Son yıllarda ekonomik araştırmalarda çok ciddi bir paradigma değişimi yaşanmaktadır. Ekonomik analizlerde rasyonalite ilkesini ön plana çıkaran Neo-klasik iktisadi yaklaşımların yerine insandaki duygusal değişimlerin, bilişsel ve psikolojik süreçlerin önemini ortaya koyan Davranışsal iktisat gibi yeni araştırma alanları ortaya çıkmıştır. Bu noktada davranışsal iktisadi en çok etkileyen yaklaşımlardan birisi de bilişsel psikoloji yaklaşımıdır. Vergi uyumunun açıklanmasında bilişsel psikolojiden yararlanıldığı görülmektedir. Özellikle vergi yükümlülerinin algı, tutum ve davranışlarının önceden tespit edilmesine ilişkin bilişsel yaklaşımlardan yararlanılması etkin vergi politikalarının oluşturulmasına yardım etmektedir. Günümüzde sadece baskı ve cezaya dayalı vergi politikası stratejilerinin yerine vergi yükümlüsünün psikolojik ve bilişsel süreçlerini dikkate alan bir durum ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada vergi yükümlülerinin vergi ödeme davranışı bilişsel psikoloji açısından incelenmektedir. Bu noktada vergi yükümlülerinin hangi tür zihinsel süreçlerden geçtiği, ne tür bilişsel yanlılıklar içinde olduğu çoğulcu bilgisizlik (pluralistic ignorance), bilişsel çelişki (cognitive dissonance), mali aldanma (fiscal illusion) ve çerçeveleme etkisi (framing effect) kavramları açısından açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Vergi Uyumunu Kavramı ve Rasyonalitesi

Vergi uyumu (*tax compliance / taxpayer compliance*)¹ en kısa ifadeyle vergisel yükümlülüklerin vergi yasalarına uygun bir şekilde doğru ve zamanında yerine getirilmesi olarak ifade edilebilir (James ve Alley, 2004: 29; Cullis ve Lewis, 1997: 310). Vergi uyumu genellikle vergiye gönüllü (*voluntarily*) uyum ile zorla (*coercive*) vergi uyumu arasındaki iki ucu temsil etmektedir. Bunların dışında kalan kısım ise vergi uyumsuzluğu olarak ifade edilmektedir. Vergi uyumunu açıklamada kullanılan temelde iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Rasyonel Beklentiler Teorisi (Allingham-Sandmo Modeli) ola-

rak bilinen klasik yaklaşımdır. Diğeri ise Ahlaki Duygular Teorisi ya da Tutumsal Model olarak bilinen Sosyal-Psikolojik yaklaşımdır. (Torgler, 2007: 64). Klasik yaklaşım Becker'in (1968) suç ekonomisi alanındaki çalışmalarından esinlenilerek geliştirilip günümüze kadar gelmiştir. Bu modele göre vergi denetimlerinin ve vergi cezalarının sıklığı ile vergi kaçırma arasında negatif yönlü bir korelasyon söz konusudur (Frey, 2003: 386, Torgler, 2004: 239). Diğeri bir deyişle vergi denetimleri ve cezaları arttıkça vergi kaçakçılığı azalmakta; karşıt bir durumda ise vergi kaçakçılığı artmaktadır. Sosyal-Psikolojik yaklaşım ise klasik yaklaşımın aksine vergi uyumu modellerinde etik ve sosyal dinamiklerin uzun bir süre ihmal edildiğini ve bu yüzden vergi yükümlülerinin yüksek bir vergi uyumu gösterebilmesi açısından ekonomik, psikolojik ve sosyolojik yaklaşımların birlikte ele alınarak multidisipliner bir yöntemin uygulanmasını savunmaktadır² (Torgler, 2007: 64). Klasik vergi uyumu modeli rasyonalite ilkesinin önemini vurgularken sosyo-psikolojik yaklaşımlar ise irrasyonalite üzerine yoğunlaşmaktadır.

Vergi uyumu literatüründeki sosyal-psikolojik araştırmaların birçoğu klasik modelin aksine caydırma yöntemlerinin bazı durumlarda vergi uyumu üzerinde negatif etkiler oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır. Yani bazen caydırma yöntemleri (denetim sayısı, ceza oranı vs.) artırıldığında da bireylerin vergi kaçırma isteği artabilir. Bu noktada Frey (2003) tarafından da ifade edildiği gibi aşırı caydırma politikası vergi yükümlüsünün içsel motivasyonunu azaltabilir ve dışlayıcı bir etki (*crowding-out effect*) oluşturabilir (Verboon ve Dijke, 2007: 706). Schwartz ve Orleans (1967) yaptıkları ampirik çalışmada; vergi etiği ve ceza korkusunun, vergi yasaları üzerindeki etkilerini incelemişler ve vergi etiğinin cezalardan daha etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Strümpel (1969) çeşitli Avrupa ülkelerini karşılaştırdığı çalışmada vergi etiği ile vergi sistemi arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Muhtemelen vergi sistemlerinin zorlayıcı karakterinden dolayı Almanların vergi etiğinin İngiliz vergi yükümlülerine göre daha düşük olduğunu göstermektedir. Çünkü İngiliz vergi sisteminin

1 İngilizce vergi uyumu literatüründe "vergi uyumu" "vergiye uyum" ya da "gönüllü vergi uyumu" anlamlarında "tax compliance" ya da "taxpayer compliance" ifadeleri kullanılmaktadır.

2 Vergi yükümlüsünün sadece rasyonel hareket eden bir birey olmadığı; aynı zamanda etik/ahlaki tutumlar gösteren bir yapıda olması Weber'in aksiyolojik rasyonalite (*axiologic rationality*) ve aynı zamanda bilişsel akılcılık (*cognitive rationality*) yaklaşımına dayandırılabilir (Leroy, 2008: 15).

Alman vergi sistemine oranla vergi yükümlülerine karşı daha dikkatli davrandığı ve onları daha az zorladığı, baskı yaptığı bilinmektedir (Gökbunar, Selim ve Yanıkkaya, t.y.: 73, 74).

Alm ve McKee (2006) tarafından yapılan bir laboratuvar deneyinde ise denetim tehdidinin beyanları artırdığını fakat bunun tek başına yeterli olmadığı tam caydırıcılık için denetimin verimliliğinin de artması gerektiği belirtilmiştir. Bergman ve Nevarez (2006), denetimin zaten uyumsuz olanlar arasında vergi kaçırmayı azalttığını ama önceden uymaya niyetli olanlar arasında vergi uyumunu düşürdüğünü bulmuştur. Beklenen fayda teorisinin sunduğu modelle fiili uyum düzeyleri arasındaki bu boşluğu açıklama ve gözden kaçırılan unsurları keşfetme çabası oldukça geniş bir vergi uyum literatürünü ve farklı yaklaşımları beraberinde getirmiştir (Çevik, 2012: 261).

Vergi uyumunu sağlamada kullanılan klasik ile sosyo-psikolojik yaklaşım değerlendirildiğinde Alm, Sanchez ve de Juan'ın (1995) ifade ettiği gibi “yalnızca caydırma ve cezaya dayalı hükümet uyum stratejilerinin makul bir başlangıç noktası sayılabileceği; fakat iyi bir bitiş noktası olamayacağı” şeklinde bir yargıya ulaşmak çok da yanlış olmayacaktır (Torgler, 2003: 112).

Esasında günümüzde vergiye gönüllü uyum politikalarını cazip hale getiren dünya genelinde vergi kaçakçılığının ulaştığı boyutların her geçen gün artmasından kaynaklanmaktadır. 2010 yılı itibarıyla vergi kaçakçılığından ortaya çıkan vergi kaybının Dünya Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın % 5,1'i kadar olduğu tahmin edilmiştir. Schneider ve Buehn (2012) tarafından çoğu OECD ülkesi olmak üzere 38 ülkenin konu edildiği araştırmada 1999-2010 yılları arasında ortalama yıllık vergi kaçakçılığından dolayı ortalama GSYİH'nın % 3,2 si kadar bir vergi kaybının olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Manuela ve Loureiro, 2014: 5).

Bu yüzden vergi uyumunun açıklanmasında vergi yükümlülerinin algı, tutum ve davranışlarının önceden tespit edilmesine ilişkin bilişsel yaklaşımlardan yararlanılmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

2. Vergi Uyumunun Davranışsal Açidan Açıklanması: Bilişsel Psikoloji ve Vergi Uyumu

Son yıllarda iktisat biliminde çok ciddi bir para-

digma değişimi yaşanmaktadır. Ekonomide rasyonalite ilkesinin her zaman geçerli olamayacağını savunan Davranışsal Ekonomi adı verilen bu yaklaşım iktisadi konulara çok farklı perspektiflerden bakma fırsatını ortaya çıkarmıştır.

Vergi uyumunda klasik modeli (caydırma politikaları) yenileyen ya da kapsamını genişleten çalışmalar, Nobel ödüllü Kahneman ve Tvesky (1979)'nin karar almada bilişsel sapmalarla ilgili etkileyici çalışmalarının yansması olarak bilişsel psikoloji ve bunun etkisinde gelişen davranışsal iktisada dayanan çalışmalar ve son olarak sosyal çevrede bireyler arası ilişkiler (karşılıklılık gibi), sosyal norm, sosyal kategoriler, kültür ve devlet-toplum-birey ilişkileri çerçevesinde oluşan içsel motivasyon (vergi etiği) ile uyum davranışını açıklamaya yönelik çalışmalar olarak üç grupta toplanmaktadır (Çevik, 2012: 261, 262).

Sosyal bilimler alanında bu tür davranışsal teorilere dayalı araştırmaların sayısı artmaktadır. Bu noktada davranışsal yaklaşımlar interdisipliner (disiplinlerarası) ve multidisipliner (çok disiplinli) çalışmanın önemini ortaya koyarak; insanların ekonomik kararlarını verirken her zaman rasyonel davranmadıklarını (sınırlı rasyonel olduklarını) sürekli fayda maksimizasyonu peşinde olamayabileceklerini, karar verme davranışında sosyolojik ve psikolojik unsurların da etkin rol oynayabileceğini belirtmektedir. Özellikle 2002 yılında Bilişsel Psikolog Daniel Kahneman ile Vernon L. Smith'in Nobel Ekonomi Ödülü'nü kazanmalarının ardından davranışsal ekonomi üzerindeki çalışmalar yoğunlaşmıştır (Lewis ve diğerleri, 2009: 432).

Bu süreçte davranışsal iktisadı en çok etkileyen psikolojik dallardan birisi de bilişsel (cognitive) daldır. Bilişsel bilim 1940'larda ve 1950'lerde ortaya çıkmış ve davranışçılık kuramına, mantıksal pozitivizme ve doğrulama (verification) dahil onunla ilgili doktrinlere karşıt olmuştur. Davranışsal iktisat ise davranışçılık kuramı ve ilgili doktrinleri doğrulama ve işlemselcilikten (operationalism) etkilenen neo-klasik iktisada karşıt olarak ortaya çıkmıştır. Sloan Vakfı'ndan psikolog Eric Wanner'a göre davranışsal iktisat, ekonomik karar alma alanında bilişsel bilimin bir uygulaması şeklinde tanımlanmaktadır. Wanner'a göre alan yanlış isimlendirilmiştir; ona göre alanın adının davranışsal iktisat yerine “bilişsel iktisat” şeklinde ifade edilmesi gerekmektedir (Eser ve Toigonbaeva, 2011: 302). Bu yüzden davranışsal iktisadın biliş-

sel psikolojiden beslenerek gelişen alan olduğunu ifade etmek çok da yanlış olmayacaktır.

Bilişsel psikoloji (*cognitive psychology*) insanın dış dünyayı algılama ve zihninde tasarlama (oluşturma) süreçlerini aynı zamanda o tasarlama göre eylemlerini oluşturma süreçlerini konu edinmektedir. Ayrıca bilişsel psikoloji; algılama, hayal etme, öğrenme, hatırlama, düşünme, akıl yürütme gibi zihinsel süreçler ile dünyaya uyum sağlamaya yönelik süreçleri analiz etmektedir. Bu zihinsel süreçlerin doğrudan gözlemlenemese bile insan davranışları yoluyla gözlem yapılabilmesi ve insan davranışlarının altında yatan faktörlerin hakkında bilgi edinilebilmesi açısından bilişsel psikolojinin önemi yadsınmaz³ (Winden ve Ash, 2009: 7-20).

Özellikle davranışsal ekonomik çalışmaların artmasıyla beraber klasik iktisat yaklaşımının sınırsız rasyonaliteye dayalı rasyonel seçim teorisinin yerine Herbert Simon (1955) tarafından temelleri atılan Tversky ve Kahneman (1974) tarafından sürdürülen çalışmalarda sınırlı rasyonalite ilkesini baz alan, bireylerin bilişsel sınırlılıklarının bireyleri rasyonel karar almaktan uzaklaştırdığı bilişsel sapmalara yol açtığı durumlar vurgulanmaktadır (Manuela ve Loureiro, 2014: 24).

Bilişsel psikoloji yaklaşımından vergi uyumu davranışının açıklanması noktasında yararlanılabilir. Çünkü vergi uyumu davranışı her ne kadar gözlemlenebilir bir olay olmakla birlikte özünde “ödemek” ya da “ödememek” şeklinde bir düşünceye indirgenbilse de esasında vergi yükümlülerinin vergi ödeme davranışında bulunurken çok farklı zihinsel süreçlerden geçtiği görülmektedir (Torgler, 2003: 80, 81).

Özellikle son yıllarda toplumda bir normu takip etmek ya da etmemek yönünde sinyalleşme-

3 1970'lerde bilişsel psikologlar yargı (*judgement*) ve ekonomik karar verme konusunda çalışmaya başlamışlar, eski davranışsal iktisatçı Simon'un önerdiğinden farklı yaklaşımlarla, çalışmalarında beklenen-fayda maksimizasyonunu ve Bayesyen olasılık yargısını temel nokta olarak alarak, bu temel noktadan sapmaları bilişsel mekanizmalarla teorileştirmişlerdir. Bu çalışmalar birçok iktisatçının ve psikoloğun dikkatini çekerek, daha sonra ikinci nesil davranışsal iktisatçılar (ikinci dalga) veya yeni davranışsal iktisatçılar olarak adlandırılacak oluşumu meydana getirmiştir (Eser ve Toigonbaeva, 2011: 298).

nin nasıl gerçekleştiği, sosyal ağların bu konuda nasıl bir rol üstleneceği, bireylerin kimlik ve alt-kültürlerinin norm oryantasyonlarını nasıl biçimlendirdiği önemli hale gelmiştir. İktisat bilimi de bir davranış bilimi olarak gittikçe daha çok sosyal etkileşim ve bilişsel motivasyonları modellerine dahil etmeye başlamıştır. Bu olgu vergi uyumu literatürü için daha da açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Çevik, 2012: 284).

Bu yüzden vergi yükümlülerinin vergilendirme karşısındaki algı, tutum ve davranışlarının önceden bilinmesi ya da tahmin edilmesi vergisel konulardaki politikaların ve stratejilerin oluşturulmasında ve yüksek bir vergi uyumunun sağlanması açısından önemlidir. Bu noktada vergi uyumunun multidisipliner (çokdisiplinli) ve interdisipliner (disiplinlerarası) yaklaşımlarla ele alınması; davranışsal ekonomi, bilişsel psikoloji, sosyal psikoloji, hukuk ve etik gibi çok çeşitli disiplinlerle ilişkilerinin analiz edilmesi vergi uyumu konusunun daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Özellikle bu noktada insanlardaki öfke, nefret, duygusal kazanımlar, riskten kaçınma, (*risk aversion*) yardımseverlik (*altruism*) duygusu, suçluluk ve utanma duygusu, sosyal normlara ayak uydurma, empati, sosyal bağların güçlü olması gibi farklı davranış tiplerinin vergi ödeme konusunda insanlarda nasıl tutum ve davranış değişiklikleri oluşturdukları incelenebilir (Winden ve Ash, 2009: 7-20).

2.1 Bilişsel Psikolojinin Temel Varsayımları : Bilişsel Yanlılıklar (Cognitive Biases)

Bilişsel psikoloji insanların farklı konularda karar verirken geçmişten gelen zihinsel süreçlerin insanı sürekli kuşattığını ifade etmektedir. İnsanların farklı algılama biçimleri farklı tutum ve davranışları da beraberinde getirmektedir. Bazen geçmişten gelen korkular ve kaygılar bazen farklı biçimlerdeki zihinsel şartlanmalar ve buna yönelik geliştirilen savunma mekanizmaları insanların karar verirken farklı bilişsel sapmalar (yanlılıklar) ortaya koyabileceğini göstermektedir.

Tversky ve Kahneman (1974) bireylerin bilişsel önyargılardan (*cognitive biases*) dolayı rasyonel karar vermelerinin mümkün olmadığını farklı türde bilişsel yanlılıklar taşıdıklarını ifade etmektedir (Manuela ve Loureiro, 2014: 15). Bilişsel Psikoloji alanında insan davranışına ilişkin yapılan araştırmalarda elde edilen ve davranışsal iktisat ve fi-

nans literatüründe sıkça kullanılan başlıca yanlışlıklar şunlardır;⁴ aşırı güven (overconfidence), aşırı iyimserlik (wishful thinking/optimism), bulunabilirlik kısa yolu (availability heuristic), pişmanlıktan kaçınma (regret aversion), temsiliyet kısa yolu (representative heuristics), bağlantı/saplanma kısa yolu (anchoring heuristic), belirsizlikten kaçınma (ambiguity aversion), optimizasyon ve öz kontrol problemleri, yanlış ilişkilendirme (misattribution), yatkınlık (disposition) etkisi, sahiplik/elde bulundurma (endowment) etkisi, eşitsizlikten kaçınma (inequity aversion), karşılıklılık (reciprocity), batık maliyet (sunk cost). (Eser ve Toigonbaeva, 2011: 299). Bu çalışmada vergi uyumunun bilişsel psikoloji açısından değerlendirilmesi noktasında bu tür bilişsel yanlışlıkların daha çok vergi uyumunu ilişkilendiren kısımları değerlendirilecektir. Vergi uyumu konusunun değerlendirilmesine yardım edebilecek bilişsel yanlışlık ya da sapmaların bazıları şu şekilde değerlendirilebilir.

2.1.1 Sınırlı Rasyonalite (Bounded Rationality)

İnsanların iktisadi yaşamda her zaman bilgiye tam ulaşamayacaklarını ya da asimetrik bilgi durumuna sahip olmalarından dolayı ekonomik karar verirken tam rasyonel olamayacaklarını dışsal faktörlerin (duygular, etik, kültür, çevre) etkisinde kaldıklarını ifade etmek için kullanılmaktadır (Alm ve Bourdeaux, 2013: 92). Herbert Simon tarafından geliştirilen sınırlı rasyonalite kavramı belirsiz ve karmaşık olan durumlarda insanların farklı zihinsel şartlanmalarından dolayı irrasyonel kararlar verebileceğini ifade etmektedir.

4 Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin davranışsal iktisatla ilgili çalışmaları temelde üç kısma ayrılmaktadır. İlk olarak Kahneman ve Tversky insanların belirsizlik altında karar almasında etkili olan, sübjektif olasılıklı kısa yolları (heuristics) ve bilişsel yanlışlıkları/sapmaları (cognitive biases) incelemiştir. İkinci olarak Kahneman ve Tversky (Kahneman ve Tversky, 1979; Tversky ve Kahneman, 1992) beklenti (prospect) teorisini geliştirerek beklenen fayda teorisinin başarısızlıklarını göstermişler, insanın zevk ve seçimlerinin, risk altında karar verişlerinin şimdiki duruma (status quo) ve bazı referans noktalarına bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Son olarak Tversky ve Kahneman (1981 ve 1986) çerçeveleme etkisini (framing effect) araştırmışlar ve problemin yapısının insanın seçimini etkilediğini göstermişlerdir. Daha sonra söz konusu konularda Kahneman ve Tversky'in birlikte veya ayrı olarak yaptıkları çok sayıda çalışmaları, birçok iktisatçının davranışsal iktisat çalışmalarına öncülük etmiştir (Eser ve Toigonbaeva, 2011: 299).

2.1.2 Çerçeveleme Etkisi (Framing Effect)

Bireylerin aynı soru ya da seçeneklere farklı sunuluş şekillerine göre farklı cevaplar vermesi durumunu yansıtmaktadır. Örneğin bardağın dolu kısmını ya da boş kısmını gören bireylerin seçimleri de bu algılayış biçimlerini yansıtacaktır. Esasında bu noktada çocukluktan gelen zihinsel süreçlerin bireylerde farklı zihinsel algılamaları ortaya çıkardığı görülmektedir (McCaffery ve Baron, 2006: 108). Bu noktada bilişsel psikoloji insanı bir bilgisayara benzetmekte ve daha önce insanların hafızasında işlenmiş olan bilgilerin insanlarda farklı bakış açıları ortaya çıkardığını ifade etmektedir.

2.1.3 Sahiplik Etkisi ve Kayıptan Kaçınma (Endowment Effect and Avoidance of Losses)

Sahiplik etkisi insanların bir şeyleri kendilerine ait olarak algılaması durumunda ona karşı daha yüksek değer vermesi diğer bir deyişle sahipliğin faydayı artırması durumu olarak ifade edilebilir. Buna bağlı olarak insanların eşit miktarda kazanç ve kayıp olması durumunda genelde kayıptan kaçınma şeklinde bir eğilim gösterdikleri de görülmektedir. Ayrıca insanların riskli durumlarda mevcut durumu yani statükoyu korumaya çalıştıkları gözlemlenmektedir (McCaffery ve Baron, 2006: 108).

2.1.4 Çoğulcu Bilgisizlik (Pluralistic Ignorance)

“Kendi-başkası tutarsızlığı” (*self-other discrepancy*) biçiminde de ifade edilen çoğulcu bilgisizlik yaklaşımı insanların kendileri ile başkaları arasında asimetrik bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Yani insanlar kendilerinin nadiren olumsuz davranış gösterdiğini buna karşın diğer insanların sürekli olumsuz davranışlar sergileme eğiliminde olduğunu düşünürler. Genellikle insanlarda kendilerini başkalarından daha olumlu değerlendirme eğilimi yüksektir. Kendi-başkası tutarsızlığı (*self-other discrepancy*) olarak bilinen bu yaklaşıma göre insanlar kendilerini diğer insanlar karşısında kötü göstermek istemeyebilirler. Buna karşın hiçbir gerekçe göstermeden kolaylıkla başkalarının dürüst olmadığını düşünebilirler. İnsanların böyle bir düşünce alışkanlığı geliştirmesinde kendini yükseltme, kendini gösterme ve sosyal arzu edilebilirlik, kendini kabul ettirme gibi unsurlar önemli rol oynamaktadır (Wenzel, 2005: 878,

879). Ayrıca çoğulcu bilgisizlik (*pluralistic ignorance*) yaklaşımına göre çoğu grup üyesi herhangi bir grup normunu özel olarak reddedebilir fakat diğer grup üyelerinin bu normları kabul edeceklerine inanırlar (Wenzel, 2005: 864).

2.1.5 Bilişsel Çelişki (Cognitive Dissonance)

Leon Festinger (1957) tarafından ortaya atılan bilişsel çelişki (*cognitive dissonance*) teorisi insan davranışlarının oluşmasında tutarlılık yönünde bir baskının bulunduğunu ileri sürmektedir. Diğer bir deyişle bilişsel çelişki; bir kişinin tutumlarıyla uyuşmayan bir davranışta bulunduğu ortaya çıkan olumsuz ve rahatsız edici bir güdüsel durum olarak ifade edilebilir (Taylor, Peplau ve Sears, 2007: 146). İnsanlar davranışları inançlarıyla (tutumlarıyla) örtüşmemesine rağmen bu davranışları kendi içlerinde rasyonalize etme çabası içerisine girmekte; tam manasıyla inanmadıkları bir düşünce için biliş unsurları arasında bir “tutarlılık” oluşturmaya çabalamaktadırlar (Oxoby, 2003: 367). Bu durum bilişsel psikolojide “inançların düzensizliği paradigması” (*belief disconfirmation paradigm*) olarak nitelendirilmektedir. (Graham, 2007: 20).

3. Vergi Yükümlülerinin Bilişsel Yanlılıkları

Bilişsel psikolojinin önemli konuları arasında yer alan çoğulcu bilgisizlik (*pluralistic ignorance*), bilişsel çelişki (*cognitive dissonance*), mali aldanma (*fiscal illusion*) ve çerçeveleme etkisi (*framing effect*) konuları vergi uyumu açısından açıklanabilir.

3.1 Çoğulcu Bilgisizlik (Pluralistic ignorance) ve Vergi Uyumuna

Vergi uyumu analizlerinde vergi kaçırın vergi yükümlülerinin diğer vergi yükümlülerinin her zaman kendilerinden daha çok vergi kaçırdığı algılamasına sahip oldukları ve bu noktada kendilerinin ortalama bir vergi yükümlüsünden daha çok vergi ödediği hissine kapıldıkları yani “kendi başkası tutarsızlığı” (*self-other discrepancy*) yaşadıkları çok sık gözlemlenmektedir (Wenzel, 2005: 865). Bu durum bilişsel psikoloji açısından çoğulcu bilgisizlik ya da kendi-başkası tutarsızlığı olarak ifade edilmektedir.

Bilişsel psikoloji açısından bakıldığında, vergi yü-

kümlülerinin vergi denetimi gibi istenmeyen olayların meydana gelme olasılığını abartma eğiliminde oldukları görülür. Bu konuda Kahneman ve Tversky'nin (1979) bilişsel psikolojinin (*cognitive psychology*) ilkelerinden yararlanarak geliştirdikleri temsiliyet (*representativeness*) teorisine göre bireyler hafızalarında gelecekle ilgili senaryolar üretirlerken, bir olayın olabilirliği ile ilgili sert ve katı değerlendirmeler yapmaktadırlar. Vergi denetimi buna bir örnektir. Özellikle vergi yükümlüsünün kişisel olarak tecrübe ettiği, hakkında bilgi sahibi olduğu vergi denetimi konusundaki tecrübeleri gelecekteki olması muhtemel vergi denetimini şekillendirmektedir. Erard ve Feinstein'in (1994) ifade ettiği gibi vergi yükümlüleri denetlenme olasılıklarına dair önemli büyüklükte, abartılı ve çok çeşitli yanlış algılamalara sahiptir. Vergi yükümlüleri beyan ettikleri gelir düşüktüce denetlenme olasılığının artacağını düşünmekte ve yakalanmaları durumunda utanma duygusu yaşamaktadırlar (Torgler, 2007: 68, 69).

Aynı zamanda vergi kaçırın vergi yükümlüleri diğer vergi yükümlülerinin her zaman kendilerinden daha çok vergi kaçırdığı algılamasına sahip olurlar. Bireyler kendi inançları ile başkalarına atfettikleri inançlar arasında bir tutarsızlık durumu yaşarlar. Bu durumun oluşmasında psikolojik olarak insanların yanlış davranışları başkalarına da atfetme durumunun rolü çok fazladır. Bu noktada çevresel yanlış algılamalar bireylerin vergi ödeme davranışı üzerinde zararlı etkiler oluşturmaktadır. Çünkü bireyler yanlış algılanan normları kendilerine uyarlama yolunu seçebilirler. Kendi-başkası tutarsızlığı (*self-other discrepancy*) herhangi bir vergi yükümlüsünün ortalama bir vergi yükümlüsünden kendisini daha dürüst algılaması gibi mantıksız bir düşüncenin oluşumuna katkı sağlamaktadır (Wenzel, 2005: 865, 878).

Bu noktada sosyal normların vergi uyumu üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Alm (1999) sosyal normları bireylerin başkalarına benzeme çabası şeklinde ortaya çıkan bir davranış modeli olarak ifade etmektedir. Olumlu ya da olumsuz bir sosyal norm çok kolay yayılma imkanı bulmaktadır (Manuela ve Loureiro, 2014: 24). Öyle ki çoğu vergi yükümlüsü vergi ile ilgili konularda etik değerlerin ve sosyal normlara uyum derecesinin ortalama bir vergi yükümlüsünden daha yüksek olduğu eğilimiyle hareket ederler (Wenzel, 2005: 866).

Gordon (1989), Myles ve Naylor (1996) tarafından yapılan çalışmalarda bireylerin sosyal normlardan etkilenmeleri durumu psikik hesaplaşma (psychic payoff) kavramıyla açıklanmaktadır. Bu noktada toplumun herhangi bir konuda benimseydiği sosyal normlar ve referans grupları bireyleri doğrudan etkilemektedir (Manuela ve Loureiro, 2014: 24). Sonuçta vergi yükümlülükleri bireysel değerlendirmelerine ve inançlarına göre yeterli vergiyi ödedikleri anlayışıyla hareket etmekte (*kuralı kendisi koymakta / kendi koyduğu bir maksime göre hareket etmekte*) ve vergi yükümlülüğünü yerine getirdiklerine inanmaktadırlar. Çünkü onlara göre, başkaları kendileri kadar vergi ödememektedir.

Çoğulcu bilgisizlik davranışının ortaya çıkmasında adalet algılamaları da önemli bir rol oynamaktadır. Bu konuyla ilişkin olarak Lerner (1998) insanların dünyanın adaletli olması gerektiği düşüncesini sürekli bir ihtiyaç olarak öne sürdüklerini ifade etmiştir. Bu yüzden insanlar adaletsiz bir olay gördüklerinde bu adaletsizliğin cezalarla ve birtakım yaptırımlarla telafi edilmediğini gördüklerinde benzer adaletsiz uygulamaların gelecek yaşamlarında da kendi başlarına geleceği kaygısını taşırlar. İnsanlar vergisel adaletsizlikler söz konusu olduğunda da hem devlete hem de diğer insanlara karşı olumsuz tavır takınmaktadırlar. En kötüsü de zaman içerisinde bu olumsuz tutum ve davranışlar içselleştirilir hale gelmektedir (Davis, Hecht ve Perkins, 2003: 42).

Çoğulcu bilgisizlik davranışının bir başka boyutu da utanma duygusuyla ilişkilidir. Bu konuyla ilişkin olarak Miller ve McFarland (1987) çoğulcu bilgisizlik davranışını aynı sınıfta eğitim gören öğrenciler üzerinde incelemiştir. Miller ve McFarland öğrencilerin kendilerine anlatılan konularla ilişkili olarak sorular sorulduğunda çoğu öğrencinin konuyu anlamamış olmasına rağmen anlamış gibi davranış sergilediklerini belirtmiştir. Çünkü her öğrencinin konuyu diğer öğrencilerin anladığını hesaba katarak gerçek düşüncelerini sergilemedikleri; diğer öğrencilerin konuyu anlamayabileceği ihtimalini düşünmedikleri ortaya çıkmıştır. Buradaki utanma duygusu, başkalarının yanında küçük duruma düşme gibi sosyal baskı faktörleri böyle bir tutarsızlığın ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Wenzel, 2005: 864).

Vergi kaçırmanın tespit edilmesiyle ilgili ola-

rak bireylerdeki suçluluk ve utanma duygularının yoğunluğu bu davranışın diğer bireyler tarafından bilinip bilinmemesiyle ilgilidir. Bilişsel teorilere göre (*Cognitive Appraisal Theory of Emotions*) farklı durumlar farklı duyguları ortaya çıkarabilir. Vergi kaçakçısı vergi kaçırdığının diğer bireyler tarafından bilinmemesine rağmen pişmanlık ve suçluluk duygusu yaşayabilir. Buna karşın vergi kaçırdığı kamuoyu tarafından bilinmesi durumunda utanma ve mahcup düşme durumuyla karşı karşıya kalabilir. Çünkü bireylerin azalan saygınlığını tekrar elde edebilmeleri oldukça zor bir iştir. Bu yüzden utanmaktan sakınma ve suçluluktan sakınma muhtemelen vergi etiğini ve uyumunu artırmaktadır⁵ (Coricelli ve diğerleri, 2007: 4).

Referans grupları da utanma duygusunun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Genellikle bireylerdeki sosyal statü toplumun geri kalanının tercihlerine bağlı olarak oluşacaktır. Olumsuz davranış kalıpları toplumun daha geniş bir alanına yayıldığında bireyler yaptıkları olumsuz davranış sonucunda daha az utanma duygusuna sahip olacaklardır (Kannianen ve Paakkönen, 2006: 5). Bu konuyla ilişkin olarak Bayraklı vd. (2004) tarafından yapılan bir çalışmada “*eğer vergi kaçırdığım açığa çıkıp yakın çevrem tarafından bilinseydi utancımın onların yüzüne zor bakardım*” önermesine katılımcıların yüzde 50’si katılmış; “*vergi kaçırsam vicdan azabı çekmezdim*” önermesine ise sadece yüzde 28’i katılmamıştır. Burada, vergi yükümlülerinin vergi kaçırma davranışını adalet ve vergi yükü gerekçeleriyle hoş görmelerine rağmen vergi kaçırma eylemi gerçekleştikten sonra “*ortaya çıkması halinde utanç duymaları*” ve “*vicdan azabı çekmeleri*” ilginç bir gerçeğe işaret etmektedir (Savaşan, 2011: 19).

Sonuç itibarıyla çoğulcu bilgisizlik yaklaşımına bağlı olarak kendi-başkası tutarsızlığı sosyal

5 Dünyanın bazı ülkelerinde utanma duygusunun bireylerde vergiye olan direnci azaltması bakımından bazı uygulamalara rastlanmaktadır. Amerika'nın Alabama, California, North Carolina ve Wisconsin eyaletlerinde vergi suçlarının kamuya deşifre edilmesi yöntemi sıklıkla uygulanmaktadır (Kornhauser, 2008: 146). Bu konuyla ilişkin olarak Porcano ve Price (1993) tarafından yapılan bir araştırmada sosyal damgalanmanın (social stigmatization) yani vergi kaçakçılarının gazetelerde ve basın aracılığıyla deşifre edilmesinin vergi yükümlülükleri üzerinde çok önemli bir caydırıcı etki oluşturduğu sonucuna varılmıştır (Tsakumis, Curatola ve Porcano, 2007: 144).

normların yanlış algılanmasına neden olmakta ve bireysel inançlarının erozyona uğramasından dolayı diğer vergi yükümlülerinin dürüst davranmayacakları varsayılmaktadır. Bu yüzden vergi uyumsuzluğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü kendi-başkası tutarsızlığı yaklaşımına göre çoğu vergi yükümlüsü kendilerinin başkalarından daha yüksek bir vergi dürüstlüğü derecesine sahip olduğunu düşünmektedirler⁶ (Wenzel, 2005: 878, 879). Böylelikle vergi yükümlüleri vergi ödememelerinden kaynaklanan etik/ahlaki maliyetleri göz ardı etmekte; bir bakıma savunma mekanizması geliştirmektedirler. Bu yüzden vergi yükümlülerinin zihinsel süreçlerinin incelenerek vergi ödeme kararlarında nasıl bir etkinin ortaya çıktığının tespit edilmesi yüksek bir vergi uyumunun sağlanması açısından yol gösterici olacaktır.

3.2 Bilişsel Çelişki (Cognitive Dissonance) ve Vergi Uyumunu

Bilişsel çelişki yaklaşımı insanların tutumlarıyla davranışları arasında bir fark oluştuğunda genellikle bu davranışı meşru kılmak ve tutarlılık gösterebilmek için çeşitli savunma mekanizmaları geliştirdikleri yönünde bir eğilimi ifade etmek için kullanılmaktadır. Vergi yükümlüleri de vergi ödememenin yasal bir suç olmasını bilmelerine rağmen vergiden kaçınma ve vergi kaçırma yoluna gidebilirler. Vergi yükümlülerinin içinde bulunduğu bu bilişsel çelişki durumu vergi adaletsizliği algısı, toplumun genelinde vergi kaçırıldığına ilişkin algılar (vergi anomisi), devlete olan güvenin azalması ve mali sömürü hissi gibi nedenlerden kaynaklanabilir.

Bilişsel çelişki insanlara ilk planda psikolojik olarak bir huzursuzluk verse de “deneyimsel çelişkiler” (*experience dissonance*) genellikle yeni bilişsel çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında bilişsel çelişki motivasyonel özelliklere sahip, psikolojik bir gerilim olarak nitelendirilebilir (Oxoby, 2003: 367; Graham,

2007: 20). Çünkü bilişsel ve psikik süreçler bireylerin sosyal çevreden, diğer insanlardan ve her türlü bilgiden edindikleri duygu, düşünce ve algılamalar sonucunda bilinç dışı bir takım mekanizmalarla davranışta bulunabileceğini ortaya koymaktadır (Kornhauser, 2008: 143).

Bilişsel çelişki psikolojik gerilim oluşturmakta ve insanlar onu azaltma ya da giderme yönünde bir baskı duymaktadırlar. Çelişkiyi azaltma tutarlılık ya da uyumu yeniden sağlayacak yönde davranma demektir. Uyum ya da tutarlılığı sağlamanın yani çelişkiyi azaltmanın üç yolu bulunmaktadır (Taylor, Peplau ve Sears, 2007: 146). Birincisi, sık sık mümkün olmamakla birlikte tutuma ters düşen davranışı değiştirmedir. İkincisi çelişkinin önemini azaltmadır. Bazen insanlar tutumlarını değiştirmelerine gerek kalmayacak biçimde çelişkinin önemini azaltırlar. Üçüncüsü ise tutumu değiştirir: İnsanlar çoğu kez tutumları ile davranışları arasındaki çelişkiyi artık davranışlarıyla çelişkili olmayacak biçimde tutumlarını değiştirerek azaltır ya da giderirler.

Bilişsel çelişki yaklaşımından vergi uyumu analizinde de yararlanılabilir. Çünkü vergi yükümlüleri vergi ödeme kararlarını verirken çeşitli psikolojik ve bilişsel faktörlerin etkisi altında kalmaktadır. Bu noktada vergi yükümlülerinin vergi adaleatine ilişkin olumsuz algılamaları, toplumun genelinde (referans gruplarının) vergi kaçırıldığına ilişkin algılar, devlete olan güvensizlik ve vergilerin amacına hizmet etmediği şeklindeki algılar vergi ödeme kararlarında bilişsel çelişkileri de ortaya çıkarmaktadır. Örneğin bir vergi yükümlüsünün vergi kaçırıldığının farkında olması yani “*vergi kaçırma bilisi*” ile vergi kaçırmanın yasal bir suç olduğunun bilinmesi yani “*vergi kaçırmak yasal suçtur*” bilisi birbirinin tersini gerektiren iki biliştir. Eğer bu durumlardan birinin tersi doğru olmuş olsaydı birey çelişki ya da rahatsızlık yaşamak zorunda kalmayacaktı. Yani çelişen bilgilerin artması buna karşın uyuyan bilgilerin azalması bilişsel çelişki durumunu ortaya çıkarmaktadır. Aşağıda vergi uyumu açısından çelişen bilgiler ile uyuyan bilgileri artıran unsurlar yer almaktadır.

Vergi uyumu açısından çelişen bilgilerin artması: Toplumun genelinde vergi kaçırıldığına ilişkin algılar, vergi adaletsizliği algısı, ödenilen vergiler karşılığında yeterli kamu hizmeti alınmadığına ilişkin algılar (*mali sömürü hissi*) vergilerin

⁶ Sandmo bu konuyla ilişkin olarak yaptığı çalışmada vergi kaçırma bir doymuşluk olduğu, ancak diğer vergi yükümlülerinin vergi kaçırıldığı anlaşıldığında bu doymuşluğun azaldığını ifade etmiştir. Frey ve Torgler ise vergi yükümlülerinin vergi kaçakçılığının ortak olduğuna inandıklarında vergi etiğinin düştüğünü ve diğerlerinin dürüst olduğuna inanmaları durumunda ise vergi etiğinin arttığını belirtmişlerdir (Saraçoğlu, 2008: 61).

amacına hizmet etmediği algısı (*yolsuzluklar, hizmet kayırmacılığı, rant kollama faaliyetleri*), vergi affı beklentisi, vergi yerine zekat verme ve yardımseverlik (altruizm) vs.

Vergi uyumu açısından uyuşan bilgilerin artması: Ödev ve sorumluluk etiğine sahip olma, vergi bilincinin yüksek olması, dini referanslarda vergi vermenin erdemli bir davranış olarak ifade bulması, vergi ödemenin toplumda sosyal bir norm olarak yerleşmesi, vergi ödememe durumunda yaşanan suçluluk ve utanma duygusu, yakalanma ve cezalandırılma korkusu, devlete bağlılık ve itaat vs.

Esasen vergi yükümlülerinin vergi ödememek için çelişen bilgilerini artırması psikolojik bir savunma mekanizması olarak görülebilir. Bu durumdaki kişi kendisini rahatsız eden iç tutarsızlığı ortadan kaldırmak için ya da azaltmak için kendine bahaneler üretmekte, bir nevi kılıf aramakta ve davranışını meşrulaştırma çabası içerisine girmektedir. Bu noktada vergi yükümlüsünün öğrenilmiş çaresizliği bilişsel çelişkiyi de tetiklemektedir. Vergi uyumu açısından bilişsel çelişki durumlarına aşağıdaki örnekler verilebilir.

Devlete olan bağlılık ve güven seviyesi bilişsel çelişki açısından analiz edilebilir. Genellikle birey ve devlet arasındaki vergi ilişkisi psikolojik sözleşme olarak da ifade edilir (Feld ve Frey, 2006: 4). Devlete olan güven seviyesi arttıkça vergiye gönüllü uyum artmaktadır. Aksi takdirde verginin bireyler üzerinde etik maliyeti azalacak vergiden kaçınma ve vergi kaçırma durumları ortaya çıkabilecektir. Bu noktada devlete olan güvensizlik vergi uyumu açısından çelişen bilgilerin artması anlamına gelmektedir. Fakat vergi yükümlüsü vatandaşlık görevi gereği ödemesi gereken vergiyi (*uyuşan bilgi*) ödememesi durumunu devlete olan güvensizliğe (*çelişen bilgi*) bağlayabilir. Bu noktada vergi yükümlüsü kendi içinde çelişki durumu oluşturan biliş unsurları arasında bir tutarlılık oluşturmaya çalışmakta; olumsuz davranışını meşrulaştırma çabası içerisine girmektedir.

Vergi uyumu açısından başka bir bilişsel çelişki durumu da vergi yükümlülerinin siyasal iktidara bakış açısıyla ilgili olarak ortaya çıkabilmektedir. Siyasal iktidarlar yaptıkları vergisel düzenlemelerle bireyler üzerindeki vergi yükünü etkilemektedirler. Genellikle bu vergi yükü subjektif bir

vergi yüküdür yani verginin psikolojik maliyetleri her vergi yükümlüsü açısından aynı olmayabilir. Bazı vergi yükümlüleri siyasal iktidarın yaptığı vergisel düzenlemeleri olumsuz olarak algılayabilir. Bu algıyı belirleyen en önemli faktörlerden birisi vergi yükümlülerinin siyasal iktidarı desteklemiş olup olmamasıdır (Şenyüz, 1995, Tuay ve Güvenç, 2007: 25). Bu noktada vergi yükümlülerinin memnun oldukları bir hükümetin politikalarına yanlış da olsa “doğrudur”, ya da tam tersine memnun olmadıkları bir hükümetin doğru uyguladığı vergi politikalarına “yanlıştır” diyebildikleri görülmektedir. “*Kelley Eğilimi*” olarak adlandırılan bu durum vergi kaçakçılığı açısından önemli sonuçlar doğurabilmektedir (Çiçek, Karakaş ve Yıldız, 2008: 38, 39).

Vergisel konulardaki bilişsel çelişki durumu siyasetçiler açısından da söz konusu olabilmektedir. Örneğin muhalefet partisine mensup bir belediye başkanı adayı aslında vergilerin artırılması gereğine inanabilir. Ancak muhalefet partisi üyesi olarak ve oy almak amacıyla, vergilerin azaltılması gerektiği yolunda bir demeç verir. Bu durumda adayda gerçek bir tutum değişmesi görülecek midir? Büyük olasılıkla hayır, çünkü böyle bir demeç vermeyi kendi kendine makul gösterecek yeterli objektif gerekçeleri vardır. Gerçek tutumunu söylese partisile arası açılabilir, seçimi kaybedebilir. Demek ki davranışı bir baskı sonucu ortaya çıkmıştır; bilişsel çelişki az olduğu için gerçek tutumunu değiştirme yoluna gitmemektedir. Aday partisinin normuna “itaat” etmektedir (Kağıtçıbaşı, 2008: 180). Burada adayın gerçek düşüncesi ile davranışı arasında bir tutarsızlık oluşmakta, aday farklı gerekçelerle bu durumu kendi içinde meşrulaştırma çabası içerisine girmekte, bilişsel çelişkilere kurtulma çabasında olmaktadır.

Örneğin bir milletvekilini televizyonda devletin yaşlılar için ödediği sağlık giderlerini kesmesi gerektiğini savunurken dinlediğimizi varsayalım. Kendi kendinize “*Peki, az bir maaşları olan emeklilere ya da özürlü ve yoksullar gibi, kendilerine bakamayacak durumda olanlara ne olacak? Birileri bu insanları desteklemek zorunda ve devlet programları bunu yapmanın tek yolu*” diyor sunuz. Bu olumsuz bilişsel tepkiler sizin milletvekilinin konumunu kabul etme olasılığınızın düşük olduğunu göstermektedir. Fakat eğer kendinize, “*Bu doğru, vergiler bu yüzden çok yüksek ve bu sağlık ödemeleri herkesin kendisinin ödemesi*

gereken pahalı hastane masraflarına gidiyor” dersiniz, konuşmacının konumunu benimseme eğiliminiz yüksek olacaktır (Taylor, Peplau ve Sears, 2007: 153).

Sonuç itibariyle, eğer sürekli bilişsel çelişkilerden kurtulma çabası içinde olursak hata yaptığımızı da kabul etmeyiz. Hatalarımızı hasır altı eder, hatta aslında yaptığımızın hata olmadığına inandırırız kendimizi ki; bu uzun vadede tehlikeler yaratabilir. Hataları kabul edebilmek ve onların sorumluluğunu üstlenmek ve sürekli bir savunma içine girmemek hepimizin ulaşması gereken bir erdemdir (Kağıtçıbaşı, 2008: 182, 183). Bu noktada vicdan duygusu önemli bir rol oynamaktadır. Fenelon’un “*İnsan, ne takdir etmek istediği yüceltmeye ve ne de aşağılamak istediği şeyi aşağılamaya başarılı olamaz. Çünkü gerçeğin ve adaletin sonsuz olan bu sınırına müdahale edemez*” (Bertrand, 2001: 22) şeklindeki aforizması insanların vicdanen rahat olmalarının gereğine dikkati çekmekte ve insanların sürekli bilişsel çelişkilerden kurtulma çabasının insanı hatadan başka bir noktaya ulaştıramayacağı çok net ifade etmektedir.

3.3 Mali Aldanma (Fiscal Illusion), Çerçeveleme Etkisi (Framing Effect) ve Vergi Uyum

Vergi yükümlülerinin içerisinde buldukları bir diğer bilişsel yanlılık durumu da mali aldanmadır. Kısaca mali aldanma (*fiscal illusion*) vergi yükünün yanlış algılanması durumu olarak ifade edilebilir. Daha geniş bir ifadeyle mali aldanma, vatandaşların devletin sunduğu mal ve hizmetlerden, dolayısıyla kamu harcamalarından elde ettiği fayda ile kamusal mal ve hizmetlerin kendilerine olan maliyetinin (vergi fiyatı) vatandaşlar tarafından yanlış algılanması olarak ifade edilebilir. Mali aldanma seçmenlerin vergi konuları hakkında eksik enformasyona sahip olması (rasyonel bilgisizlik), vatandaşlar ve politikacılar arasındaki asimetrik enformasyon sorunları ve vergilerin görünmezliği gibi çeşitli faktörler sonucunda ortaya çıkabilir (Dileyici, 2006: 173-178).

Mali aldanma konusuna ilişkin olarak John Stuart Mill (1848) dolaylı vergi yükünün olduğundan daha az tahmin edildiğine dair bir görüş ortaya koymuştur. Buna göre vergi yükümlüleri dolaylı vergilerin yükünü dolaysız vergilere göre ek-

sik tahmin etmektedirler. Çünkü dolaylı vergiler fiyatların içerisinde gizli olmasından dolayı vergi yükümlüsünde vergi aldanması ortaya çıkmaktadır (Sanandaji ve Wallace, 2010: 1, 2). Mill’in vergi aldanması şeklinde ifade ettiği bu yaklaşımı İtalyan maliyeci Puviani 1903 yılında “mali aldanma” kavramı olarak ilk kez ortaya atmıştır. Puviani, kamu otoritesinin çeşitli mali araçları kullanarak vergi konuları arasında gerçek vergi yükünün olduğundan daha düşük tahmin edilmesine yönelik bir girişiminin olduğunu altını çizmiştir. Buchanan (1960) ise Puviani’nin mali aldanma kavramını daha da geliştirmiştir. Buchanan kamu otoritesinin mali aldanma kavramı konusunda üç farklı stratejiye sahip olduğunu belirtmiştir. Birincisi; vergilerin kamu borçlanmasında bir gelir kaynağı olarak görülmesi, ikincisi; kamusal mal ve hizmetlerin finansmanının doğrudan vergiler yerine dolaylı vergilere ağırlık verilerek yapılması, üçüncüsü ise enflasyon yoluyla (Tanzi etkisi) vergi gelirlerinin artırılmasıdır⁷ (Sanandaji ve Wallace, 2010: 1, 2).

Mali aldanma konusu vergi yükümlülerinin bilişsel yanlılıklarının anlaşılması bakımından önemlidir. Bu noktada çerçeveleme etkisinin (framing effect) vergi yükümlülerinin algı, tutum ve davranışlarında önemli etkiler meydana getirdiği söylenebilir. Çerçeveleme etkisi vergi yükümlülerinin aynı sorulara farklı sunuluş ve seçeneklere göre farklı cevaplar vermesi durumunu yansıtmaktadır.

Vergi sisteminin yapısı vergi yükümlülerinin çerçeveleme etkisinde kalmasına örnek oluşturabilir.

⁷ *Tanzi etkisi, enflasyon etkisi nedeniyle vergi gelirlerinin düşmesidir. Özellikle beyan esasına dayalı vergilerde, gelirin elde edildiği dönem ile ödendiği dönem üzerinde uzun bir süre geçmektedir. Bu arada ekonomide meydana gelen değişimler sonucu vergi ödeme konusunda eğer enflasyonist bir dönem yaşanmış ise, vergi kaybı ortaya çıkmaktadır. Vergi yükümlüleri, ödedikleri verginin reel değerinin düştüğünü görürlerse yani para aldanımına uğramazlar ise, verginin yükünü daha az hissedeceklerdir. Parasal aldanıma düşen vergi yükümlüsü ise, gerçek değerler yerine parasal değerlerle düşüneceğinden, enflasyon subjektif vergi yükünde bir değişiklikte yol açmayacaktır. Buna karşın deflasyon ortamında karşıt bir durumla karşılaşan vergi yükümlüleri, vergi ödemelerindeki gecikme ve para aldanımına uğramamaya bağlı olarak, daha fazla subjektif yük altında kalırlar. Fakat para aldanımına uğranılması halinde bu yükte hiçbir değişiklik olmayacaktır (Çataloluk, 2008: 225).*

Örneğin; bir bireye yüklenen toplam vergi yükü çok sayıdaki verginin yer aldığı bir sisteminde bölündüğü ölçüde, vergi sistemi aldanıcı etkiler ortaya çıkarabilir. Örneğin bir vergi yükümlüsü tarafından ödenen tüm vergiler kişisel gelir üzerinden alınan gelir vergisinden ibaretse vergi yükümlüsü vergiden dolayı katlandığı fedakarlık konusunda daha bilinçli olacaktır. Oysa çok sayıda kaynağın vergilendirildiği bir vergi sisteminde vergi yükümlüsü farklı vergi yüklerine maruz kalacağından vergiden dolayı katlandığı fedakarlığı tam olarak algılayamayacaktır. Diğer şartlar sabit olduğunda daha karmaşık vergi sistemi daha fazla kamu harcamasıyla sonuçlanmaktadır (Dileyci, 2006: 178).

Diğer taraftan vergi yükümlülerine aynı soru ve seçeneklerin farklı şekillerde sorulması çerçeveleme etkisinin vergi yükümlülerine olan etkilerinin anlaşılması bakımından önemlidir. Örneğin, 1963 yılında ABD’de Lewis (1982) tarafından yapılan araştırmada cevaplayıcılara bir harcamalar listesi sunularak devletin her bir harcama kalemine daha fazla mı, daha az mı yoksa aynı miktarda mı para ayırması gerektiği sorulmuştur. Cevaplayıcıların %70’i yaşlı insanlara daha fazla yardım edilmesini ve %60’ı da yoksullar için daha fazla para ayrılmasını istemiştir. Ancak, bu iki harcama programına verilen destek, kişilere bu iki harcama kalemini yükseltmek için vergilerin artırılmasına razı olup olmadıkları sorulunca yarı yarıya azalmıştır (Tunçer, 2002: 115).

Sonuç itibariyle vergi yükümlülerinin bilişsel yanlılıkları vergiye uyum süreçlerinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu noktada vergi yükümlülerinin vergi yükümlüsü olmadan önce psikolojik ve bilişsel süreçlerin etkisinde şekillenen bir insan olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Vergi politikalarının da bu faktörler göz önünde bulundurularak yeniden yapılandırılması yüksek bir vergi uyumunu da beraberinde getirmiş olacaktır. Böylelikle devlet ve birey arasındaki vergi ilişkisinin sadece caydırıcı politikalar yerine karşılıklı saygı, dürüstlük ve güvene bağlı olarak sürdürülen bir ilişki olma ihtimali daha da artabilir.

Sonuç

Vergi uyumu konusunda bilişsel psikolojiden yararlanması devlet ve birey arasındaki vergi ilişkisinin bir tür psikolojik sözleşme niteliğine ka-

vuştüğünü göstermektedir. Artık vergi yükümlülerinin vergisel konularda karar verirken her zaman rasyonel davranmadığı (sınırlı rasyonel) oldukları gözlemlenmektedir. Birçok Avrupa ülkesinde vergi cezaları ve denetimleri düşük olmasına rağmen vergi uyumunun yüksek düzeylerde olması sadece baskı ve cezaya dayalı vergi uyum stratejilerinin yetersiz kaldığını göstermektedir. Son yıllarda davranışsal kamu maliyesi adıyla vergi yükümlülerinin içsel motivasyonlarını harekete geçiren unsurların nelerden oluştuğu bilişsel psikolojiden yararlanılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu noktada vergi yükümlülerinin yaşadıkları bilişsel yanlılıklar (bilişsel çelişki, çoğulcu bilgisizlik, mali aldanma, çerçeveleme etkisi) vergi uyumsuzluğunun nedenleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle bireylerin kendileri ve başkaları hakkındaki farklı zihinsel değerlendirmelerini konu alan çoğulcu bilgisizlik yaklaşımı vergi yükümlülerinin sosyal normlardan etkilenme derecelerinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu yüzden bir toplumda vergi ödemek ya da ödememek sosyal bir norm halini alabilmektedir. Diğer taraftan bireylerin tutum ve davranışları arasında neden farklılıklar olduğunu konu alan bilişsel çelişki yaklaşımı vergi yükümlülerinin algı, tutum ve davranışlarının altında yatan nedenleri çok iyi analiz etmektedir. Aynı zamanda mali aldanma ve çerçeveleme etkisi de vergi yükümlülerinin aynı soruların farklı sunuluş ve seçeneklerle ifade edildiğinde farklı tutumlar ve davranışlar geliştirdiklerini belirtmektedir. Bu noktada vergi yükümlülerinin algı, tutum ve davranışlarının psikolojik ve bilişsel süreçler ekseninde incelenmesi vergi konusuna farklı bir perspektif getirmektedir.

Sonuç olarak günümüzdeki birey ve devlet arasındaki vergi ilişkisi klasik vergi uyumu modelleriyle tam olarak açıklanamayacak durumdadır. Sosyo-psikolojik yaklaşımlar vergi uyum süreçlerine yeni bir bakış açısı getirmekle beraber vergileme konusunda vergi yükümlüsünü özne olarak gören bir yaklaşımın izinden gidilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu yaklaşımların devlet tarafından sürdürülebilmesinin ön koşulu da vergi yükümlülerinin vergiyi ‘*medeni bir toplum için katlanılan maliyetler*’ olarak görmesi gerçeğidir. Aynı zamanda vergi uyumu araştırmalarında da etik, psikoloji, güven ve kültür gibi farklı disiplinler perspektifinde vergi uyum süreçlerinin incelenmesi yüksek bir vergi uyumunun oluşmasına katkı sağlayacaktır. Bu konuda başta iktisatçılar ve maliye-

ciler olmak üzere sosyal bilimcilerin interdisipliner ve multidisipliner çalışmalara daha çok ağırlık vermesi gerekmektedir. Özetle ünlü iktisatçı ve siyaset bilimci Friedrich August von Hayek' in 'sadece iktisat bilen bir kimse iyi bir iktisatçı olamaz' sözlerini unutmamak gerekir.

Kaynakça

ALM, James, Carolyn J. Bourdeaux, (2013) "Applying Behavioral Economics to the Public Sector", *Hacienda Pública Española / Review of Public Economics*, 206-(3/2013): 91-134, Instituto de Estudios Fiscales DOI: 10.7866/HPE-RPE.13.3.

BERTRAND, Alexis (2001) *Ahlak Felsefesi*, Çev: Salih Zeki, Sadeleştiren: Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları/336, Felsefe/14, Akçağ Basım ve Yayımları, 2. Baskı, Ankara.

CORICELLI, Giorgio, Mateus Joffil, Claude Montmarquette Villeval, Marie Claire (2007), "Tax Evasion: Cheating Rationally or Deciding Emotionally?", *IZA Discussion Paper No:3103*, pp. 1-38.

CULLIS, John, Alan Lewis, (1997) "Why People Pay Taxes: From a Conventional Economic Model to a Model of Social Convention", *Journal of Economic Psychology* 18, pp. 305-321.

ÇATALOLUK, Cuma (2008) "Vergi Karşısında Mükelleflerin Tutum ve Davranışları" http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/arcles/2008/20/CCATALOLUK.PDF, 213-228(16.10.2008).

ÇEVİK, Savaş (2012), 'Mükellefin Devlet ve Toplumla Etkileşimi, Bireysel Normlar ve Vergi Ahlakı' *Maliye Dergisi*, Sayı 163, Temmuz-Aralık 2012, ss.258-289.

ÇİÇEK, Halit, Mehmet Karakaş, Abdunnur Yıldız (2008) *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Vergi Yükümlülerinin Vergiyi Algılama ve Tutum Analizi: Bir Alan Araştırması*, T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/381, Baskı: Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara.

DAVIS, Jon S., Gary Hecht, Jon D., Perkins (2003) "Social Behaviours, Enforcement, and Tax Compliance Dynamics", *The Accounting Review*, Vol: 78, No: 1, pp. 39-69.

DİLEYİCİ, Dilek (2006) "Vergileme, Algılama ve Mali Aldanma" *der. Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, İstiklal Y. Vural, Seçkin Yayıncılık, Ekonomi Kitapları Dizisi: 21.*

ESER, Rüya, Davletkan Toigonbaeva, (2011) "Psikoloji ve İktisadın Birleşimi Olarak Davranışsal İktisat", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Nisan, 2011, 6(1), 287-321.

FELD, Lars P., Bruno S. Frey (2006) "Tax Evasion in Switzerland: The Roles of Deterrence and Tax Morale", *CREMA, Working Paper No: 2006: 13.*

FREY, Bruno S., (2003) "Deterrence and Tax Morale in the European Union", *European Review*, Vol: 11, No: 3, pp. 385-406.

GÖKBUNAR, Ali Rıza, Sibel Selim, Halit Yanıkkaya "Türkiye'de Vergi Ahlakını Belirleyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 18, Sayı: 63, ss. 69-94.

GRAHAM, Rachel D., (2007) "Theory of Cognitive Dissonance as it Pertains To Morality", *Journal of Scientific Psychology*, June 2007, pp. 20-23.

JAMES, Simon Clinton Alley, (2004) "Tax Compliance, Self-Assessment and Tax Administration", *Journal of Finance and Management in Public Services. Volume 2 2004*, pp. 27-42.

KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (2008) *Günümüzde İnsan ve İnsanlar, Sosyal Psikolojiye Giriş, Ayşe Üskül'ün Katkılarıyla*, 11. Basım, Sistem Matbaacılık, İstanbul.

KANNIAINEN, Vesa, Pääkkönen, Jenni (2006) "Shadow Economy: Theory and Testing of Tax Morale and Convergence Hypotheses", *March 20, 2006*, ss. 1-32, <http://steconomice.uoradea.ro/leonardo3/pdf/SHADOW%20ECONOMY.%20THEORY%20AND%20TESTING%20OF%20AX%20MORALE%20AND%20CONVERGENE%20HYPOTHESES.pdf> (21.04.2011).

KORNHAUSER, Marjorie E. (2008) "Normative and Cognitive Aspects of Tax Compliance: Literature Review and Recommendations for the IRS Regarding Individual Taxpayers", http://taxprof.typepad.com/taxprof_blog/files/Kornhauser.pdf, 2008,(19.11.2009).

LEROY, Marc (2008) "Socio-logos. *Revue de l'association Française de Sociologie*", Numéro 3 (2008) *Varia*, pp. 1-26.

LEWIS, Alan, Sonia Carrera, John Cullis, Philip Jones, (2009), "Individual, Cognitive and Cultural Differences in Tax Compliance: UK and Italy Compared", *Journal of Economic Psychology* 30 (2009), pp. 431-445.

MANUELA Joana Loureiro Sá Paiva (2014) *Behavioural Economics and Tax Compliance The role of identifiability, geographical distance and social norms on tax compliance: an experimental study* *Dissertation Proposal Master in Economics.*, <https://repositorioaberto.up.pt/bitstream/10216/77194/2/104784.pdf> (17.12.2015).

McCAFFERY, Jonathan Baron (2006) "Thinking About Tax", *Psychology, Public Policy, and Law* 2006, Vol. 12, No. 1, pp.106-135.

OXOBY, Robert J., (2003) "Attitudes and Allocations: Status, Cognitive Dissonance, and the Manipulation of Attitudes", *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol: 52 (2003), pp. 365-385.

SANANDAJÍ, Tino, Björn Wallace (2010), 'Fiscal Illusion and Fiscal Obfuscation: An Empirical Study of Tax Perception in Sweden' *IFN Working Paper*, No: 83.

SARAÇOĞLU, Fatih (2008) "Çevre, Adalet Algısı, Suçun Algılanış Biçimi ile Vergi Kaçaklığına İlişkin Tutumlar Arasındaki İlişkiler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF Dergisi*, Nisan-2008 ss. 59-74.

SAVAŞAN, Fatih, (2011) "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Kayıtdışılıkla Mücadelenin Serencamı, SETA, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, www.setav.org, ss.1-39 (27.05.2011).

ŞENYÜZ, Doğan (1995) *Vergilendirmede Yükümlü Psikolojisi*, Bursa.

TAYLOR, Shelley E., Letitia Anne Peplau, David O Sears (2007) *Sosyal Psikoloji*, İmge Kitabevi Yayınları, Pelin Ofset, Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., 1. Baskı, Mayıs 2007.

TORGLER, Benno (2007) *Tax Compliance and Tax Morale, A Theoretical and Empirical Analysis*, Edward Elgar, UK.

TORGLER, Benno (2003) *Tax Morale: "Theory and Empirical Analysis of Tax Compliance"*, Dissertation der Universität Basel zur Erlangung der Würde eines Doktors der Staatswissenschaften, Basel, den 11. Juli 2003.

TSAKUMIS, George T., Anthony, P. Curatola, Thomas M. Porcano (2007) "The Relation Between National Cultural Dimensions and Tax Evasion", *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, S: 16, 2007, pp. 131–147.

TUAY, Elif ve İnci Güvenç (2007), "Türkiye'de Mükelleflerin Vergiye Bakışı", *Gelir İdaresi Başkanlığı, Mükellef Hizmetleri Daire Başkanlığı*, Yayın No: 51, Kasım 2007.

TUNÇER, Mehmet, (2002) "Hükümet-Birey İlişkilerinin Vergi Uyumuna Etkisi ve Türkiye" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57-3, ss. 107-128.

VERBOON, Peter, van Dijke Marius (2007) "A Self-interest Analysis of Justice and Tax Compliance: How Distributive Justice Moderates the Effect of Outcome Favorability", *Journal of Economic Psychology*, 28 (2007), pp. 704-727.

WENZEL, Michael (2005) "Misperceptions of Social Norms about Tax Compliance: From Theory to Intervention", *Journal of Economic Psychology* 26 (2005), pp. 862-883.

WINDEN, Frans van Ash, Elliott (2009). "On The Behavioral Economics of Crime" *December 2009*, pp. 1-30.

